

4. A reformáció és a kora újkor gyermekképe

Luther gyermekfelfogása

A 16. század gyermekfelfogására és nevelési gyakorlatára két tényező hatott elemi erővel: a humanizmus és a reformáció. A humanisták a klasszikus kultúra személyiségformáló, nevelő hatását hangsúlyozták, miközben élénken kritizálták a magoltatás és verés régi pedagógiai módszereit. A 16. században kialakul a görög-latin kultúrára alapozó műveltséget nyújtó humán gimnázium, melyben a nevelésére sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a pedagógusok, mint a középkori iskolákban. A tananyag gondos összeállításával igyekeznek a megóvni a serdülő ifjúság lelkét az erkölcsileg káros hatásoktól. A humanista szerzők – mint *Erasmus*, *Vives*, *Montaigne* vagy *Rabelais* – hosszasan értekeznek a helyes gyermeknevelés és az új szellemű oktatás módszereiről. Egyikük a gyerek nevelhetőségét, a kisgyermekkorai nevelő hatások fontosságát emeli ki (Erasmus), mások a tekintélyelvű magoltatást akarják kiiktatni a tanításból (Montaigne), ismét mások a természetben szerzett konkrét tapasztalatokat is segítségül hívják a tanításhoz (Rabelais). A humanista nevelési elvek azonban csak lassan és viszonylag szűk körben kezdik el átformálni a gyerekről való gondolkodást. Az új hit, a reformált vallás hatása viszont elementáris erejű a gyermeknevelés terén is.

A reformáció atyja, *Luther Márton (1483–1546)* prédikációiban, írásaiban gyakran foglalkozott a nevelés-művelődés kérdéseivel. Luther – akit szülei és tanítói gyermekkorában gyakran vertek – különös gonddal figyelt a gyermekekre: úgy tekintett rájuk, mint „pompás, örök kincs”-re, amelyet meg kell óvni Isten számára. (Luther, in: Hoffmann 1986, 65) Nincs szentebb emberi tevékenység a nevelésnél. Az örök üdvösség elnyeréséhez nem a bűjtölés vagy a búcsújárás a legmegfelelőbb keresztényi cselekedet, hanem gyermekeink helyes nevelése. Jó nevelés pedig elképzelhetetlen rendezett, erkölcsös családi élet nélkül. Luther a korabeli egyház nőtlenségi ideálja helyett az Istennek tetsző házasság eszményét hirdette. Ennek a családnak az élén a férj áll, felesége és gyermekei feltétlen engedelmességgel tartoznak neki. A család legfontosabb feladata a gyermekek minden szempontból következetes, szigorú erkölcsi elvek szerint való nevelése.

A Luther által népszerűsített új, polgári családesezmény szerint a szülők teljhatalommal rendelkeznek gyermekeik fölött: „Nincs nagyobb, nemesebb eredetű hatalom a földön – írja egy helyütt –, mint a szülők hatalma gyermekeik fölött.” A Nagy Katekizmusban ezt a hatalmat egyenesen Istentől eredezteti, a szülőket az ő „földi helytartói”.

Luther tehát a szigorú nevelés híve. Az érzelgős szeretetnek itt nincs helye, csak a következetes irányításnak. A jámbor szülőknek a gyereket már kis korától kezdve Isten szolgálatára kell nevelni – szavakkal és hathatós tettekkel. A gyermek saját akarát „folyamatosan meg kell törni”; a gyereknek „el kell szenvednie a büntetést akkor is, ha az néhanapján jogtalan”. (idézi: Mallet, 1990, 36.) A gyerek akaratossága eredendően rossz természetének bizonyítéka, ezt pedig le kell győzni minden áron. (Egy vita után, melyet legidősebb fiával folytatott, Luther kijelentette: „Jobban szeretnék egy halott gyermeket, mint egy engedetlen.” (Mallet, 1990, 43.))

A Szent Ágoston által megfogalmazott dogma elevenedik itt fel a gyermek eredendően bűnös természetéről. Luther azonban még Ágostonnál is határozottabban állítja, hogy a gyerek születésekor rossz, romlott, züllött lélekkel jön a világra. Nevelés nélkül a gyerek „önző vadállatként él, semmire sem jó, csak evésre”. A házasságról szóló prédikációjában (1519) Salamonra hivatkozik, aki szerint „aki a vesszőt kíméli, gyermekét gyűlöli”. Aki gyermekét veri, a lelkét menti meg a pokol tüzétől. A gyermek nem a „világi örömök forrása”, hanem Isten által a szülőkre bízott „örök kincs”, amellyel jól kell sáfárkodni. Mindezek alapján jól látható, hogy amíg a humanista a szerzők, mint Erasmus és Montaigne nevelési ötleteikkel megelőzték saját korukat, addig Luther gyermekfelfogása, és nevelési elvei pontosan megfeleltek saját kora mentalitásának.

„Evilági aszkéták” nevelése

Ez a mentalitás szervesen összefüggött a polgári értékrend kialakulásával. A középkori városok talaján megerősödő polgárság gondolkodásmódját ugyanis ekkor már (felekezeti hovatarozástól függetlenül is) sajátos új vonások jellemezték. Egyre inkább megerősödött az *evilági boldogulás* iránti igény. Fontos értékévé vált az anyagi javak megbecsülése, s ezzel szoros összefüggésben a munka, a *fáradhatatlan hivatásvégzés*. *Józan mértéktartás, becsületesség, kiszámíthatóság* – ezek váltak a városi polgárság fontos értékeivé. Ez a korábbi korszakokban gyökerező érték-átrendeződés a reformáció terjedésével sajátos vallásos megerősítésre talált.

A klasszikus polgári értékek számára vallási háttérrel, ideológiai foglalatot teremtett a lutheri és kálvini tanokból kikristályosodó *protestáns életideál*, illetve az Angliából kiindulva egyre jobban terjedő *puritanizmus*.

Kálvin János (1509-1564) szigorúbb elveket vall Luthernél. Szerinte a munka Istennel szembeni adósság, melyet életünk végéig törleszteniünk kell. A dologtalan kezekre a bűn leselkedik. (E gondolat bibliai háttere János evangéliumában olvasható: „Az én Atyám mind ez ideig munkálkodik, én is munkálkodom” Ján. 5,17.) Ebből következik, hogy – ahogyan azt *Max Weber* német szociológus szemléletesen bemutatja – a kálvinizmus kifejezetten kedvezett a vagyont gyűjtögető, tőkét fölhalmozó „kapitalizmus szellemé”-nek. A kálvinizmus abban a formájában, ahogyan a 16-17. században elterjedt, az egyén életét addig ismeretlen szigorral szabályozta, mintegy „evilági aszkézist” követelve híveitől. A meggyőződéses kálvinista Isten dicsőségét gyarapítja azzal is, ha fáradhatatlanul munkálkodik, nem vár égi segítségre, maga irányítja sorsát. Lemond minden fölösleges világi hívságról, helyette *rendszeres önvizsgálattal* igyekszik meggyőződni saját értékeiről, kiválasztottságáról, avagy kitagadottságáról. Életét egyfajta „*aktív önuralom*” jellemzi, mely sok tekintetben rokon a középkor szerzetesi erényeivel. (Weber 1982, 174.)

A kálvinista szerint Isten annak segít, aki segít önmagán. Weber szavait idézve: „üdvözülését, pontosabban üdvözülésről való bizonyosságát maga csinálja” (Weber, 1982, 157.) A kálvinista számára mindemellett ott áll a „kiválasztott vagy kitagadott” lét örökös, szorongató dilemmája. Számára nem adatott meg (ami például a középkori keresztény ember számára magától értetődő volt), hogy a „gyengeség és könnyelműség óráit” fokozott jóakarattal egyenlítse ki. A középkori keresztény egyház számára természetes volt híveinek emberi esendősége, realista módon elnézte, hogy azok elkövetett és meggyónt bűneiket konkrét jó cselekedetek sorozatával „egyenlítsék ki”. (Bűn-megbánás-gyónás-kiengesztelés.) A kálvinista számára ez nem járható út. Az üdvözüléshez a rendszerré emelt tettek sorozatán át vezet az út. (Találó német kifejezéssel élve: „*Werkheiligkeit*” azaz: „mű-által-való-üdvözülés”.) Innen már csak egy lépés a puritánus ember *aktív önuralma*, aki racionális, szenvedélymentes életvezetésre törekszik, evilági aszkétaként él (*innerweltliche Askese*).

Az ilyen ember kiegyensúlyozottságra, rendre törekszik magában és maga körül. Fontos számára testének egészsége, mert ennek hiánya akadályozná hivatása teljesítésében. Éppen ezért helyénvalónak tartja az egészségügyi célból folytatott sportokat és a „rekreációt”. Aktív önuralmának kontrolljaként vallásos naplót vezet, melyben számot ad magának kísértésekről, bűnökről és az azok elhárítására tett erőfeszítéseiről.

Nem ritkán táblázatba is foglalja a követendő erkölcsi normákat, mint azt egy későbbi korszakban *Benjamin Franklin (1706-1790)* tette híres naplójában (1793). Franklin a polgári erkölcs törvényeinek pedáns követője, egyik életrajzírója szerint a „becsület művésze” (Bartos, 1989). Önéletrajzában beszámol arról, hogy milyen módon törekedett az erkölcsi tökély elérésére. Ennek érdekében összeállította a megvalósítandó erények listáját, melyen a következő tételek szerepelnek:

1. Mértékletesség. Ne egyél tunyulásig, ne igyál a részegségig.
2. Csönd. Csak úgy szólj, ha magad vagy a mások javát szolgálod; kerüld a fecsegést.
3. Rend. Legyen meg minden holmid helye; legyen meg minden tevékenységed ideje.
4. Határozottság. Határozz, mit kell tenned; hiánytalanul tedd meg, amit elhatároztl.
5. Takarékoság. Csak úgy költsékezz, ha a mások, vagy a magad javát szolgálod; ne pocskolj.
6. Szorgalom. Ne veszíts időt; hasznos dolgon munkálkodj mindig; mellőzz minden fölösleges tevékenységet.
7. Őszinteség. Bántó módon senkit félre ne vezess; jámboran s méltányosan gondolkodj, s ha szólsz, ekképpen szóljál.
8. Igazság. Senkit igaztalanul meg ne sérts; iránta való kötelességed el ne mulaszd.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

9. Mérséklet. Kerüld a végleteket; de légy türelmes a legvégső határig azok iránt, akik megsértenek.
10. Tisztaság. Ne túrd sem tested, sem ruhád, sem környezeted tisztátalanságát.
11. Nyugalom. Állj ellent az apró bosszúságnak; a hétköznapi és elkerülhetetlen hibák ne zavarjanak.
12. Makulátlanság. Ritkán élj a kéjjel; céljának egészségedet vagy a nemzést tekintsd; csömörig, erőd fogytáig, mások vagy a magad békéjének, jóhírének rovására ne üzd.
13. Alázat. Kövesd Jézust és Szókratészt. (Franklin, 1989, 126-127.)

A puritánus ember cselekedetei az evilági boldogulást – s ami ezzel összefügg –, a pénzszerzést szolgálják, az anyagi javak felhalmozását életcélként, „hivatásként” élik át, de ezek a földi javakat nem személyes igényeik kielégítésére fordítja, hanem családjá, gyermekei jövőjének megalapozására. Ebben a vonatkozásban az ilyen puritánus aszkéta – mondjuk ki: a kapitalista ember archetípusa – nem individualista. Az emberi társaság, a különböző közösségi körök javára cselekszik, tetteivel a közjót szolgálja. (A közboldogság szolgálata természetesen nemcsak az anyagi javak gyűjtögetése révén érhető el. A puritánus ember ugyanilyen evilági aszkétaként élhet hitéleti szempontból perfekt életet, ha a tudományokban búvárkodik, műveltségre tesz szert, tudását enciklopédikus rendszerbe foglalva tárva a többiek elé tanít másokat, mint például a 17. századi erdélyi pedagógus, *Apáczai Csere János*.)

Mindezekből látható, hogy a *protestáns életesmény* a középkori városi polgárság értékeivel összefonódva hogyan adott vallási hátteret a kapitalizmus gazdasági fejlődéséhez. Ennek a vallásos alapokon nyugvó racionális életvezetésnek, „*evilági aszkézisnek*” az átszarmaztatása abban a korban is – mint az emberiség történelme során mindig – a szülői házban, a családban kezdődött. A családi nevelés, a következetesen puritán életmód, a szülők személyes példaadása útján a polgári középosztály gyermekeinek többségébe már korán rögzültek a fentebb bemutatott vallási alapozású polgári értékek, erények.

A tradicionálisan puritánus elvek szerint élő ember kínos gonddal ügyel gyermekei nevelésére. Gyengédségnek, engedékenységnek nem sok jelét mutatja a családban, módszerei szigorúak, következetesek. Meg van győződve arról, hogy a gyermek jelleme a szülők „tisztségének és jóhírének” tükrözője. „Bizony, sokszor a gyermekek viselkedése alapján ítéljük meg a szülőt” – figyelmeztették a nevelési tanácsadók szerzői a 17. századi új-angliai szülőket. Mivel ha az Istenre rábízottak közössége „hanyagságotok miatt elvész, akkor Isten nem lesz könyörületes hozzátok” (idézi: Walzer, 1980).

A klasszikus értelemben vett puritánus ember mindenkit bűnösnek tekint: gyermeket, felnőttet egyaránt. Ezért az ilyen szülő nem „tetszeleg” saját fensőrendűségében, bűn-nélkül-való mivoltában. Segíteni akar gyermekeinek az evilági nyomorúság elviselésében és az üdvözüléshez vezető helyes út kiválasztásában.

Ez a segítő, buzdító, figyelmeztető attitűd fejeződik ki névadásában is. Új Angliában például érdekes változáson ment keresztül ez a gyakorlat. Az első puritán telepések – szakítva az óhaza gyakorlatával – már nem a nagyszülők nevét adták elsőszülött gyermekeiknek, hanem a sajátjukat. Ez a szokás összefüggött a puritán keresztelő rítusával, amely során a gyerek még nem lett a vallási közösség teljes jogú tagja. Szülei ezért keresztelték őket saját nevükre, hogy így a közösség teljes jogú tagjaként ajándékozzák gyermekeiknek az egyházhoz való tartozás egyfajta szimbólumát, amíg a gyermek a teljes jogú betagozódásra éretté nem válik. Ez a névadási norma a 17. század utolsó negyedére vált általánossá Új Angliában. Később, a 18. század során viszont már újfajta nevek jelennek meg a puritán telepések gyermekei körében. Egyre gyakrabban adnak nekik bibliai eredetű, vagy intő, figyelmeztető (hortative) jellegű neveket. Olyan „beszélő” fiúneveket találhatunk, mint Rosszat-Gyűlölő (Hate-evil), Áldás (Joy), Bűn-Gyilkosa (Kill-sin), Tudatra-Ébredő (Experience), Istenfélő (Fear), Jót-Remélő (Hopwell). A lányok névadásában is kifejeződik a szülők szándéka, hogy gyermeküknek egész életre szóló erkölcsi útmutatást nyújtsanak. Ez az igény jól tükröződik a következő korabeli női nevekben is: Jólelkű (Mindwell), Reménykedő (Hope), Istennek-Hála (Thankful), Megfontolt (Prudence), Isteni Kegye (Grace). (Lásd: Main, 2000. és Sommerville, 1982, 109.)

A puritán hívők gyermekeiket „Isten tiszteletére és javára” nevelték. „Hogyan lehetne másként szolgálni Istent, mint továbbadni az utókornak a vallás igazságát és tisztaságát?” (idézi: Walzer, 1998, 239.). A puritánus ember szemében a gyermekek jelentették a „Szent Mag”-ot, akik Isten szolgálatát átvesszik, amikor szülei generációja már átadja testét az enyészetnek. A gyermek jelleme ezért az ő szemükben a szülők „tisztségének és jóhírének” tükrözője. „Bizony, sokszor a gyermekek viselkedése alapján ítéljük meg a szülőt” - figyelmeztették az új-angliai szülőket, s azok mind a mai napig felhívják erre gyermekeik figyelmét. Amire azonban az „áldott mag” utal, több „tisztelességnél és jóhírnél”. A szülők számára egyáltalán nem volt közömbös, hogyan ítélik meg gyermekeik viselkedését, hiszen ezáltal róluk is

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

ítéletet mondtak. Ha az, amit Isten rájuk bízott, „hanyagságotok miatt elvesz” – fenyegették a szülőket –, „akkor Isten nem lesz könyörületes”. „Te szerencsétlen nyomorult, te lelkiismeretlen szülő, hogy fogsz gyötrődni, ha hallod, hogy gyermeked téged kárhóztatva üvölt az örökkévaló kín poklában!” (idézi Walzer, 1998, 239-240.).

Ezért a puritánus szülő gyermekeit állandóan aggódva figyeli: egyfelől aggódik a bűnök csábítása miatt, másfelől pedig keresi rajtuk a „kiválasztottság”, az eleve elrendeltség jegyeit. Noha meg van győződve arról, hogy, hogy gyermeke csak egyénileg választhatja az Isten által felkínált utat, mégis szilárdan hiszi: a helyes nevelés felkészítheti annak lelkét az „Isten által való megszólítottóság” jeleinek felismerésére. A puritánus szülő ezért – következetes szigorral – olyan szilárd erkölcsi értékeket gyökereztet meg gyermekei lelkében amelyek mintegy „iránytűként” mutatnak neki utat egész életén keresztül (Riesmann, 1983, 106.). Így lesz a puritán családok gyermekeiből – David Riesmann szavaival élve – „belülről vezérelt ember”.

Nevelési útmutatók, illemtankönyvek gyermekképe

A protestáns és puritánus moralitás, családeshmény és nevelési elvek terjesztését nagymértékben elősegítették a sorozatosan kiadott káték (katekizmusok), de hasonló mentalitás érvényesült a 16. századtól kezdve egyre gyakrabban megjelenő nevelési útmutatók és iskolások számára kinyomtatott olvasókönyvek (az ún. „katekizmus-ábécék”) lapjain is. A fentebb már idézett „Kisgyermekes könyvecskéje” (The Little Children’s Little Book, 1480) és Erasmus „Jól nevelt gyermek” (Civilitas morum puerilium, 1531) című írása a gyermekek számára írott illemtankönyvek hosszú sorának első darabjai közé tartoztak. Egymás után jelentek meg a helyes viselkedés szabályait taglaló könyvek („Civilité”, „Babees Book”, „Zuchtbüchlein” stb.).

Generációk egész sora használta tankönyvként és gyermekkönyvként *Johannes Amos Comenius* (1592-1670) *Orbis sensualium pictus* (A látható világ) című művét (1658, 1669 stb.). Az első kiadás százhuszadik leckéjének témája a „házasságbéli társaság”. Ennek szövegében szó esik a gyermekek szülei iránti kötelességéről is: „Idő jártával (midőn nevelkedni kezd) [a gyermek] a kegyességre és munkára szoktattatik, meg is büntetetik (dorgáltatik, sanyargattatik) hogyha nem szófogadó (engedelmes). A magzatok tartoznak a szülőknek böcsülettel és szolgálattal.” (Comenius, 1959, 229.) Tipikus puritánus felfogás fogalmazódik itt meg: a gyereknevelés célja a kegyességre (áhitatos, bensőséges hitéletre) való szoktatás és az életben reá váró munkavégzésre való felkészítés. A gyereknek engedelmeskednie kell szüleinek, mert ha nem büntetés vár rá, akár testi fenyítés (sanyargattatás) is

1. Comenius: Orbis pictus: A szülőknek állapotjok (1669)

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Comenius tehát megengedhető nevelési módszernek tartja a verést, de csak kisebb gyermekek esetében. A vesszőzésről ezt írja „Anyaiskola” című könyvében: „Miért neveled gyermeked természetadta balgaságban ahelyett, hogy a kedves, szent, korán alkalmazott s egészséges fűzfavesszővel kiirtanád belőle? Csak azt ne hidd, hogy a gyermek úgysem érti meg a vessző rendeltetését...” (Comenius 1929, 16.) Az iskolák magasabb fokain már elutasítja a testi fenyíték minden módozatát.

A puritán hitbuzgalmi irodalom egyik legnagyobb hatású műve *Paul Bunyan (1628-1688)* könyve volt, „A zarándok útja” (*The Pilgrim’s Progress from this World to Wich is to Come*, 1678), amely az üdvözülést kereső lélek vándorlásának allegorikus leírását tartalmazza. A puritán körökben – ahonnan a magasabb irodalmi értéket képviselő színdarabok és regények számúzve voltak – Bunyan könyve igen népszerű lett. Közérthető nyelvezete, szimbólumainak mindenki által jól nyomon követhető rendszere alkalmassá tette arra, hogy a puritán családok gyermekeinek közkedvelt olvasmányává váljon. (A könyv népszerűségére jellemző, hogy hamarosan több nyelvre lefordították, és tíz év alatt mintegy százezer példány fogyott el belőle.)

* * *

A gyerekekről, nevelésről elmélkedő filozófusok közül *John Locke (1632-1704)* az, akinek gondolatvilágában a puritánus embereszmény és az ember evilági boldogulását kereső angolszász filozófiai gondolkodásmód szintézise átfogó pedagógiai rendszert eredményez. „Gondolatok a nevelésről” címen 1693-ban adja ki nevelési kérdéseket taglaló művét.

Mint említettük, Locke nevelésről alkotott gondolatainak számos eleme származik a puritanizmus eszmevilágából. Az embernevelés céljának megfogalmazásakor ugyanakkor a klasszikus görög kalokagathia (szép és jó harmonikus egysége) eszményét eleveníti fel: „Egészséges lélek egészséges testben: az a rövid, de teljes foglalata az ember földi boldogságának” (Locke, 1914, 42.). Milyen emberi értékeket tart nélkülözhetetlennek az úri körökből származó gyermek számára az emberi boldogság eléréséhez? Az egészséget, a jó kedvet, a tudást, a jócselekedetet, valamint a „túlvilági örök, megfoghatatlan boldogság” reményét. Vegyük sorra ezeket az értékeket!

Az *egészség megőrzés* (recreation) a hívő puritán igen fontos, hiszen anélkül evilági dolgaiban eredményesen el nem járhat. A *jó kedv* az önmagában bízó, kiválasztottságában megbizonyosodott kálvinista ember optimizmusa. A *tudás* mint érték Locke-nál természetesen összhangban van a természetet vizsgáló empirizmus filozófiájának térhódításával. (Egyfajta vallásos-hitéleti indíttatás ebben is tetten érhető. A 17. századra puritánusok figyelme, (de a baptista és pietista hívők figyelme is) egyre inkább a matematikai-természettudományos módszerekkel dolgozó tudományágak felé fordult. A természet empirikus megfigyelésétől akartak felemelkedni a világ „lelkének” megértéséhez.) A *jó cselekedet*, amennyiben nem silányul üdv-ügylétté, hanem Istennek tetsző életelvvé avatódik (*Werkheiligkeit*), akkor az üdvözülés felé vezető út egyik fontos állomása. Ezekből a – végső soron puritánus – értékekből ötvözi össze Locke az úriember nevelésekor követendő legfontosabb célt: *1. erős, egészséges test kifejlesztése, 2. erényes, vallásos lélek alakítása, 3. a hétköznapi élethez szükséges praktikus ismeretek nyújtása.*

Locke tehát nevelhetőnek, sőt nevelendőnek tartja a gyermeket. Erre vonatkozó tézise mintegy foglalata adja az elkövetkező évszázadokban kibontakozó felvilágosult neveléstanok túlárado pedagógiai optimizmusának: „Azt hiszem nyugodtan mondhatom, hogy az utunkba akadó emberek kilenczed része nevelése útján lett azzá, ami – jóvá, vagy gonosszá, hasznossá vagy haszontalanná. A nevelés okozza a nagy különbséget az emberek között” (Locke, 1914, 42.) A gyermek formálhatóságába vetett hit, amelynek korábbi példáját Erasmusnál már láttuk („szántó föld-hasonlat”), itt már sokoldalúan kifejtett nevelési programban teljeseedik ki. A gyereket szükségszerűen nevelni *kell*, az emberek többsége nevelés nélkül nem tudja tehetségét kifejleszteni. Ez a tézis azonban egyben a szülők mérhetetlenül nagy felelősségét is felveti, akiknek legszentebb kötelessége a gyermeknevelés. (Luther tanítása elevenedik itt fel.) A nevelés mindenhatóságába vetett hit – mint látjuk majd – a későbbi századokban oly mértékben felerősödik, hogy – egyfajta „egyetemes panacea”-ként – a társadalmi berendezkedés megjobbítását is ettől várják majd a felvilágosult gondolkodók.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Messzemenő következményei lesznek majd a híres viaszlap-hasonlatban kifejeződő formálhatóság-kultusznak is. „Olyannak tekintem a fiatal úriembert – írja – mint a fehér lapot, vagy a viaszt, melyet tetszés szerint lehet alakítani és képezni” (idézi: Fináczy 1927, 90.). Amikor Locke a megszületett gyermek lelkét tiszta laphoz hasonlítja, amelyet a környezet és a nevelő ír tele, akkor egyben utat enged annak a törekvésnek, amelyet Lloyd deMause – a geológiából kölcsönzött kategóriával – *intrúzió*nak, a gyermek lelkébe való tolakodó behatolásnak nevez.

Locke új utakon, amikor a szülők és nevelők számára követendő nevelési módszerekről beszél. Fontosnak tarja, hogy a szülők „eszes lényekként” kezeljék gyermekeiket. Már kicsiny kortól kezdve lehet a gyermeket buzdítani az erényekre, és figyelmeztetni az elkövetett hibákra. Lényeges azonban, hogy „hosszadalmas fejtegetések, bölcselkedő megokolások” helyett a gyermek képességéhez, felfogásához alkalmazza magyarázatát a szülő. Van azonban ennél fontosabb módszer is. A „legegyszerűbb, legkönnyebb” s egyszersmind „leghathatósabb” módszer a *személyes példaadás*. „Mi sem hat olyan szépen, lassan, oly bensőségesen az ember szívére, mint a példa” – írja, s ezzel egyúttal a nevelő személyes felelősségét is kiemeli: „Miként az apa példája tiszteletet ojtson a gyermekbe nevelője iránt, úgy a nevelő példája bírja rá a gyermeket mindarra, amit vele csak tétetni akar. Cselekedeteinek nem szabad ellentmondásban lenniök tanításával, hogy a gyerek rossz irányt ne vegyen.” (Locke 1914. 96, 100.) Mit sem érnek a szép szavak, ha a nevelő csak intelmeivel, s nem cselekedeteivel próbál a gyermekre hatni.

Locke alaposan foglalkozik a gyerekek jellemének fejlődésével, így kitér a tipikus hibákra is. Egyebek között behatóan elemez olyan viselkedésbeli hiányosságokat, mint a csiszolatlanság, megvetés, gáncsoskodás, ellentmondás vagy éppen a túlságos udvariasság. Minden bizonnyal ő az első a nevelésről elmélkedő szerzők között, aki mélyrehatóan foglalkozik egy sajátos jellembeli hibával, a gyermek között is tapasztalható kegyetlenségével: „Egy különös dolgot figyeltem meg gyakran a gyermekekénél” – írja Locke. „Valahányszor valamilyen szegény teremtés a kezük közé kerül, megvan bennük a hajlandóság azzal rosszul bánni. Gyakran kínozzák, durván bántalmazzák a madárfiókákat, pillangókat vagy más szegény állatokat, amelyek kezük ügyébe esnek, teszik pedig szemmel látható gyönyörűséggel.” Locke szerint idejekorán le kell szoktatni a gyerekeket az ilyesfajta, állatokkal szembeni kegyetlen magatartásról, mert ha hozzá szoknak, akkor előbb-utóbb „megkeményedik szívük az emberekkel szemben is.” (Locke, 1914, 134.) Jellemző, örök probléma lehetett ez a gyereknevelés történetében. Ezt illusztrálja William Hogarth rajza is, melyen jól öltözött gyerekek állatokat kínoznak. A négy képből álló sorozat első képnek címe: „A kegyetlenség első állomása”.

2. William Hogarth: A kegyetlenség első stációja (1751)

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Meglehetősen ellentmondásos sorokat találunk Locke könyvében a testi fenyítékről. Egyik helyen azt írja, hogy a testi fenyíték *lealacsonyítja*, megalázza a gyermeket, rabszolgákhoz méltó büntetés, amely rabszolgalakot hoz létre. Elfojtja életkedvüket, meghunyászkodó, kishitű embereket formál belőlük: „... a lealázott, félénk, hunyászkodó, kishitű embereket bajos felemelni, fölbátorítani s ritkán lesz belőlük valami” (Locke, 1914, 67.) Másutt megengedi a verést, de csak *legvégső esetben*: „... a verés a legrosszabb s épp azért utoljára kell alkalmazni a gyermek büntetésénél, a legvégső esetekben, mikor eredménytelenül kísérlettünk már meg minden szelid eszközt...” (Locke, 1914, 97.) Egy harmadik helyen pedig kifejezetten jótékonynak tartja a verést a nyílt ellenszegülés, megátalkodott hazudozás büntetésére: „... a csökönyösséget és a makacs engedetlenséget erőszakkal, veréssel kell letörni; erre nincs más orvosság [...] ha te parancsolsz és ő nem engedelmeskedik, neked okvetlenül felül kell kerekedned, akármilyen verés árán is, ha intésed, szavad nem volt elegendő, ha nem akarsz ezentúl mindvégig engedelmes szolgája lenni fiadnak” (Locke, 1914, 92.). Locke dicséri az édesanyát, aki dajkaságból hazatért kisleányát dacossága miatt egy alkalommal hétszer egymásután verte meg, míg végül a nyolcadik verés megtörte a gyerek konokságát.

Locke veréssel kapcsolatos ambivalens álláspontja végül is beleillik a korszak – a 17-18. század fordulója – általános képébe. Lloyd deMause az *ambivalencia* és az *intrúzió* kategóriájával írta le ezt a szülői attitűdöt, amelyet egyfelől az jellemez, hogy a szülők igyekeznek minél közelebb kerülni gyermekük lelkéhez, másfelől viszont többségük határozott késztetést érez a gyermek minél korábbi engedelmisségre szoktatására.

A tömeges oktatás kialakulása: egy zárt világ születése

Mielőtt az ambivalencia és az intrúzió fogalmával jellemezhető szülői nevelési attitűdök érvényesülését alaposabban megvizsgáljuk, tegyünk egy kitérőt az intézményes nevelés, közoktatás területe felé. Az egyre általánosabbá váló alapfokú iskoláztatásra ugyanis az adott történelmi korszak gyermekfelfogásának jellemzői is rányomták bélyegüket. Az iskola zárt világa megérdemli a gyermekkortörténeti szempontú vizsgáldást.

A 17. századtól kezdve Európa-szerte megszorodnak az alapfokú képzést nyújtó kisiskolák, ahol már nemcsak vallási ismereteket, katekizmust tanulnak a gyerekek. Egyre több gyermek számára igénylik szülei a műveltség alapvető elemeinek (anyanyelvi olvasás, írás, számolás) átadását. Az középfokú latin iskola feladata is tovább bővül: a korábbi papképző-értelmiségképző „szakiskolából” egyre inkább nevelő intézménnyé válik. A bentlakásos iskolák (kollégiumok) élettől elzárt világa kiváló lehetőséget teremtett a tanulók feletti teljes kontroll kialakítására.

A gyerekeket tehát fokozatosan kirekesztették a felnőttek világából. Előbb az iskola – főleg a bentlakásos iskola – zárt világát „ajándékozták” nekik. (A következő ajándék mintegy száz esztendővel később a polgári családi otthon sajátos képződménye: a gyermekszoba lesz.) A középkor szabadosabb, kevesebb kötöttséggel terhes gyermek-életmódját felváltotta a szigorú fegyelem, az internátusok fenyítékekkel teli zárt világa. (Aričs 1987, 314)

Az iskolákban a pedagógusok ekkor már nagy gondot fordítanak a gyerek erkölcsi nevelésére, de ezt kizárólag a felnőtt szempontjai alá rendelik, a felnőttiségre való felkészítés jegyében végzik. (Itt már jóval kevesebb az aggály a gyermeki eredendő bűn dogmáját illetően.) A rosszat kiűzni szándékozó pedagógus „behatol a gyermek lelkébe” – ahogyan azt *Lloyd deMause* írja –, de nemigen érdekli őt e lélek sajátossága, a felnőttétől eltérő mivolta. A gyermek saját szempontjait érvényesítő pedagógiát csak a későbbi korok teremtik meg.

A gyermekkorhoz való viszony változását ekkor sajátos kettősség jelzi: A szülők és pedagógusok egyfelől meg akarják védeni a gyermeket az élet szennyes oldalától, az erkölcsileg káros hatásoktól, tehát szigorú felügyeletet nyújtó iskolákba küldték őket. Ezzel mintegy meghosszabbítják „konzerválják” a gyermekort. Másfelől pedig a jellem és az értelem felfokozott ütemű, siettetett fejlesztésével mihamarább meg akarják szabadítani őket gyermekies vonásaiktól. Ezzel pedig koraéretté „öregítik” őket. (Aričs 1987, 156-157)

* * *

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

A 17. századi ambivalens gyermekfelfogás iskolai keretek között való megnyilvánulását a egy sajátos korabeli „iskolakísérlet”, a párizsi Port Royal kolostor keretei között működő „Kis Iskola” példája jól érzékelteti.

A katolikus vallás megújodási mozgalmainak egyike volt janzenizmus, amely nevét *Cornelius Jansen* (1585-1638) flamand teológus után kapta. A janzenisták elegyítették a középkori augustinusi gyerekkép elemeit a krisztusi ártatlanságáról vallott korai keresztény felfogással. Szent Ágostonhoz hasonlóan úgy vélekedtek, hogy az ember a bűnbeesés óta hordozza magában a bűnre való hajlamot, és Isten megszentelő kegyelme nélkül tehetetlenül áll a világban. Ebben a kegyelemben azonban csak azok részesülnek, akik tudatosan vállalják az Isten által felkínált igaz életet, melynek szerves része a bűnbánat érzése. A kereszttség megszentelő kegyelme egy lehetőséget kínál föl. Az üdvözülésre csak akkor lehet esélyünk, ha a kereszttség adta ártatlanság állapotát (l'innocence chrétienne) megóvjuk a romlott természet kényszerével szemben. A gyermekség szent: a Szentlélek lakozik benne. Ezért kell tőle aggályos gonddal távol tartani minden káros befolyást: a családi otthon gyakran világias, hívságos légkörét éppúgy, mint a korabeli kollégiumok versengésre és besúgásra készítő tömegnevelését.

A Port Royal, 13. századi alapítású cisztercita kolostor 1625-ben kivált a rendből, és hamarosan a janzenizmus fellegrája lett. A kolostor mellett élő tudós szerzetesek (nevük: „solitaire”, azaz: „magányosok”) segítségével iskolát működtettek, ahol magas színvonalú képzésben részesítették a gyerekeket. A „kis iskola” (Petites Écoles) elnevezés onnan ered, hogy osztályaikba csak 5-6 növendéket vettek fel. Tanítványaik lelkét minden áron meg akarták óvni a társadalom romboló hatásaival szemben. Felfogásuk szerint a gyermek, aki Isten kegyelméből, a kereszttség felvételével ártatlanná válik, továbbra is *esendő*, fogékony a rá leselkedő bűnre. Ezt példázza az az ima is, melyet a Port Royal iskolájának bentlakó növendékei mondtak nap mint nap: „Legyetek olyanok, mint a ma született gyermekek!” [...] „Add Urunk, hogy egyszerűségünkben és ártatlanságunkban örökké gyermekek maradjunk, mint ahogy a világ lakói örökké gyermekek tudatlanságukban és gyöngeségükben!” (idézi: Aričs 1987, 160-161)

Jacqueline Pascal (a filozófus és moralista *Blaise Pascal* húga) a Port Royal bentlakó iskolásai számára írt szabályzatában külön hangsúlyozza a gyermekek állandó felügyeletének fontosságát. „Tökéletesen őrizni kell a gyermekeket, soha nem hagyván őket egyedül, semminő helyen, legyenek bár egészségesek vagy betegek.” (idézi: Aričs 1987, 150) Ezt az őrizetet „szelidséggel és egyfajta bizalommal” kell gyakorolni. Ha a gyerekkel elhittjük, hogy a folytonos ellenőrzés forrása a szeretet, akkor nem lesz számukra visszatetsző a felnőtt állandó jelenléte.

A Port Royal kisiskoláiban a „*fojtogató szeretet*” *pedagógiája* érvényesült. A tanítók nem a segíteni kívánták kívánták tanítványaikat saját *rosszra hajló* természetük ellen vívott harcukban, de ez a segítség a lelkek fölötti teljes ellenőrzés kiszolgáltatottságába torkollott. (Lásd: Pukánszky-Németh, 1999. 196-199.) E tanító rend újításai nem bizonyultak hosszú életűnek. A jezsuitákkal folytatott balsikerű teológiai konfrontációik következményeképpen kisiskoláikat 1660-ban be kellett zárniuk.

* * *

Az átlagos iskolákban – a fent bemutatott kérészetű kísérlettel szemben – a tanárok többnyire minden aggályoskodás nélkül nyúltak a vesszőköteghez fegyelmezés céljából. Aričs hívja fel a figyelmet arra, hogy a 16. századtól kezdve az iskolai verés már nem korlátozódik a kisgyermekre, hanem kiterjed az egész diákságra. A kollégiumokban (bentlakásos latin iskola) egyre gyakrabban fenyttenek meg húsz évesnél idősebb diákokat is. A módszerek kifinomultságát jelzi, hogy ekkorra már a tanár többnyire nem saját maga hajtja végre a testi büntetést, hanem egy kiválasztott diákkal végezteti el a verést. (Ez a gyakorlat egészen a 20. századig fennmarad.) Változik a büntetés kiváltó oka is: a középkori iskolában általában valamilyen tanulmányi szerepelt az okok között (pl. a memorizált anyag hibás felidézése feleléskor). A 17-18. századra viszont már elsősorban az engedetlenség és a morális vétségek adnak okot arra, hogy a tanár megverje (vagy megveresse) a tanulót. (Ilyen vétség volt például anyanyelven való beszéd a latin iskolában.)

A tanulók állandó ellenőrzésének igénye kialakított egy sajátos fegyelmezési rendszert. A tanárok legtöbb iskolában távollétük idejére felelősöket bíztak meg a rend fenntartásával. Ilyen „prefektusokkal”, „monitorokkal”, „excitátorokkal”, „felvigyázókkal” találkozunk a protestáns kollégiumokban éppúgy, mint a jezsuita gimnáziumokban. A felvigyázóknak minden vétséget jelenteniük kellett, s a kihágásokért vesszőzés (tenyeres, körmös) járt. Ez a módszer alkalmas volt arra, hogy a tanulók közt gyanakvást szítva hátráltassa a diákok között a szolidaritás érzésének kifejlődését. A tanulók fölötti totális ellenőrzést lehetővé tevő kifinomult módszerek még tovább differenciálódtak az elkövetkező évszázadokban, de

alapjaikat az újkori tömeges oktatás kialakulásának kezdetekor fektették le.

Ambivalencia és intrúzió a családi nevelés hétköznapjaiban

Hogy milyen nehézséget okoz az egyes gyermekortörténeti-mentalistörténeti korszakoknak az egyértelmű kategóriákba való sorolása, azt *Linda Pollock* forráselemzései is bizonyítják. A szerző 17-19. századi angol és amerikai szülők naplóját vizsgálta, és megkísérelte évszázadonként jellemezni a szülők gyermekeik iránti attitűdjeit, illetve leírni a megfigyelhető változásokat. A tanulmányozott 17. századi naplójíró szülők legalább 15 százaléka vallotta magát puritánusnak, de csupán az írók 4 százaléka fogadta el az eredendő bűnről szóló dogmát, és – naplójuk tanúsága szerint – egyikük sem akarta akarta megtörni gyermeke akaratát. Az itt feldolgozott források szerint a szülőken sokkal jobban érdekelt az, hogy „mivel gazdagítsák gyermekük elméjét”, és azon sem lepődtek meg, ha a gyerek „némiképp szertelen”, mivel „ez nem ritka ebben az életkorban”. (Pollock, 1998 179.) A szülők egy része „öröm”-nek, „zsendülő sarj”-nak nevezi gyermekét naplójában, mások „becses zálognak”, lelkük örökkévalósága után a „legdrágább kincs”-nek tartották fiaikat és leányaikat. Mindez arra utal, hogy ezek a szülők egyértelműen ragaszkodtak gyermekeikhez, akik egyfajta „érzelmi kielégülést” jelentettek számukra.

Az egyébként szigorú nevelési módszereikről híres puritán szülők sokszor együtt érzően szemlélték gyermekeik szorongásait, és többnyire képtelenek voltak annyira bűnösnek tekinteni gyermekeiket, amennyire vallásuk megkövetelte volna. *Greven* (1977) három olyan nevelési stílust mutat be, amely – vizsgálatait szerint – a 17-19. századi Amerikában párhuzamosan egymás mellett létezett: az „evangélikus”, a „mérsékelt” és az „kifinomult” módszer. Az „evangélikus” szülő vallási indíttatása miatt látja gyermekét eredendően romlottnak, ezért nevelésének célja a gyermek akaratának a megtörése. *Greven* azonban azt is észrevette, hogy „az evangélikus szülők érzületéből kifejlődő valóság nem volt mindig összhangban a Bibliában tanított valósággal, sem pedig azokkal a doktrínákkal, amelyekben a szülők hittek és amelyek cselekedeteiket vezérelték” (*Greven*, 1977).

Linda Pollock számtalan példát hoz fel – 17. századi amerikai és angliai szülők naplóját elemezve –, melyek azt igazolják, hogy a szülők jó része az ún. „kifinomult” nevelési módszereket alkalmazta. Tehát egyáltalán nem akarták megtörni gyermekeik akaratát – ahogyan azt puritánus hitük sugallta, de nem is állt szándékukban erőszakos, tolakodó módon „minden-áron-formálni” gyermekük lelkületét – ahogyan arra a locke-i „*tabula rasa*”-elv elfogadása ösztönözhetett volna őket. A divatos nevelési tanácsadókat (ilyen volt *Locke* fentebb idézett könyve is) olvasó rétegek java része a bennük foglalt gondolatokat saját személyes tapasztalatain és meggyőződésén átszűrve értelmezte, a szélsőséges gondolatokat általában mértékletes távolságtartással kezelték.

A szülők gyermekeikkel kapcsolatos ambivalens érzelmei, melynek végét *deMause* a 17. századra (sőt újabb periodizációja szerint a 16. század végére) teszi, úgy tűnik jóval tovább éltek, a 18. század közepéig-végéig jellemzőek maradtak. *John F. Walzer* a távolítás és megtartás közötti ambivalens érzelmek hullámzását több példával igazolja.

1771-ben *Elisabeth Drinker*, gyenge egészsége miatt – orvosa tanácsára – szoptatósajkához adta csecsemőjét. „Dr. D. szerint el kell választani a kis Henrymet, vagy dajkát keresni neki. Nehéz a választás, de meg kell tennem” – írja az édesanya naplójában (*Walzer*, 1998, 235.) *Elisabeth Drinker* azonban gyötrődött az elválás miatt. Néhány nap múlva elment megnézni *Sally Oates* dajkához, hogy megnézzék gyermekét. Hazamenet ezt jegyezte be naplójába: „Olyan elveszettnek érzem magam az én kis drágaságom nélkül” - jegyezte be naplójába aznap este. Másnap, még reggeli előtt, férjével együtt meglátogatta „a kis csöppséget”. Este otthon maradt, de odaküldte egy ismerőst, egy bizonyos *John Foulkot*, hogy nézze meg fiát. *John* „kedvező hírekkel” tért vissza. Másnap *Elizabeth* már kora felkereste a dajka házát. Vasárnap az egész család ellátogatott a gyermekhez, nem is egyszer, hanem kétszer. Július 22-től (mikor a dajkához vitte a csecsemőt) augusztus 22-ig – egyetlen esős nap kivételével – csak akkor nincs nyoma a baba meglátogatásának, amikor semmiféle naplőbejegyzés nem történt. *Elizabeth* látogatásai alkalmával néha kicsit elvitte a kisbabát. A ritkuló naplőbejegyzések alapján feltételezhetjük, hogy a következő három hónapban ő és férje időről-időre meglátogatták a gyermeket, ha nem is olyan gyakran, mint eleinte. 1772. február 1-jén *Elizabeth* utasította a dajkát, hogy kezdje meg *Henry* elválasztását. Március 8-án *Sally Oates* hazavitte a kisfiút

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

szüleihez. Henry mintegy hét és fél hónapig volt a dajkánál, első életévét már betöltötte, mikor visszakerült szülőanyjához. (Walzer, 1998, 235-236.)

A gyerektől való „megszabadulásnak” olyan tradicionális módszere, mint a dajkaságba adás ebben a korszakban még teljesen természetes, hétköznapi gyakorlat, sőt bizonyos társadalmi körökben követendő normaként megfogalmazódó elvárás. Orvosa tanácsára Elizabeth Drinker is enged alkalmazkodik ehhez az elváráshoz, és szoptatós dajkához adja gyermekét. Az első hónapokban szenved távolléte miatt, s mindent megtesz azért, hogy az együtt eltöltött percek számát szaporítsa. Később már elutazik egy hónapra, és naplójában nem panaszozza kisfia hiányát. Elizabeth Drinker példája jól illusztrálja, hogy még a 18. század végén is megfigyelhető a – korábbi korszakok szülői magatartásában gyakran felbukkanó – távolító attitűdnek és a gyermek iránti birtoklási váagnak a küzdelme.

A gyermek halála felett érzett fájdalom elleplezése sem volt ritka a korban: míg az anyák szabad folyást engedhettek könnyeiknek, addig az apák inkább „uralkodtak az érzéseiken”. Az érzelmek néha a mai olvasó számára meglehetősen megdöbbentő formában nyertek kifejezést, ahogyan azt John Fr. Walzer tanulmányában egy korabeli napló bejegyzésével is illusztrálja, amelyet egy virginiai ültetvényes, William Byrd hagyott hátra:

„1710. május 12-én William Byrd rejtjelezve írta titkos naplójába, hogy huszonkét hónapos fia, Parke magas láztól szenvedett. A gyermek állapota nem javult, s 17-én Mr. Byrd sürgős üzenetet küldött egy bizonyos Mr. Andersonnak. Anderson nem volt orvos, de volt némi jártassága az orvoslásban. Másnap a fiúcska valamivel jobban érezte magát, «Istennek hála», 21-én azonban Evie, Byrd kétéves kislánya is belázasodott. Byrd erre lemondta a Harrison ezredessel megbeszélte vacsorát. 24-én Byrd és felesége éjfélig virrasztottak a gyermekek ágyánál, majd a Westover ültetvény egyik titkárgyakornokára, ezt követően egy felügyelőjére ruházták át a feladatot. Június 3-án Byrd hatkor kelt, «azonnal értesítettek, hogy a kisfiú nagyon rosszul van. Odasiattünk és láttuk, hogy a halálán van, és reggel nyolc óra körül meghalt. Isten adta, Isten elvette, Isten neve legyen áldott.» E bejegyzés a legőindulatúbban úgy értelmezhető, hogy Parke állapota váratlanul sokkal rosszabbra fordult. Más szülők azonban éjszakánként egymást váltva virrasztottak volna gyermekük ágyánál, vagy meghagyták volna, hogy azonnal ébresszék fel őket, ha a gyermek állapota rosszabbodna.

A június 3-i naplóbejegyzés így folytatódik:

«Mr. Harrison, Mr. Anderson és felesége és még néhányan eljöttek, hogy osztozzanak szomorúságunkban. Feleségemet mélyen lesújtotta az eset, én megbékéltem az Úr ítéletével. Tudatában vagyok a veszteségnek, de Isten akarata teljesedett be. Mr. Anderson, a felesége, valamint Mrs. B-k-r itt ebédeltek. Én pecsenyét ettem. Délután nagyon csikart a hasam, de estefelé jobban lettem. Délután esett az eső.»

Byrd «tudatában volt» a veszteségnek, de naplójában nem sok helyet és energiát szánt a hosszabb fejtegetésre. Inkább a szokásos módon leírta, mit evett. Ezen a napon és a következő napokon is hascsikarás kínozta, és nem tudta, illetve azt állította, hogy nem tudja, miért. Kétszer is leírta, hogy «nem tudja», mitől szenved. Meg sem fordult a fejében, hogy esetleg kisfia halála zaklatta fel. Ellenkezőleg: mintha szándékosan tagadná. Bár soha többé nem említi a fiút, bizonyos, hogy halála jobban megrendítette, mint ezt hajlandó beismerni.

Mrs. Byrd – Mr. Byrd beszámolója ezt sugallja – nem volt ilyen beletörődő. Lehetséges, hogy Mr. Byrd – kora elvárásai alapján – a lehető legkisebb mértékben kívánta kimutatni fájalmát, s ezért azt átruházta feleségére. «Feleségemből több ízben is kitört a csillapíthatatlan zokogás drága fiunk halála miatt» – írta Byrd másnap –, de «valahogyan úrrá lett magán. Vacsorára vagdalt ürühúst ettem.» Másnap «feleségem továbbra is lehangolt volt, igyekeztem vigasztalni, amennyire tőlem tellett.» Valószínűleg Mrs. Byrd az első gyermekét veszítette el. A temetés után Mr. Byrd ezt írta: «Feleségem továbbra is végtelenül levert fiának elvesztése miatt, vigasztaltam, ahogy tudtam. Vacsorára borjúfejet ettem.» Lejegyezte, hogy felesége még egy-két hétig lehangolt volt. Aztán látszólag elfelejtette ennek okát, mert a következő bejegyzésekben az asszony fejfájásait, nyomott hangulatát említve azon tűnődik, vajon mi aggasztja a feleségét. (Walzer, 1998, 239.)

* * *

A szigor és engedékenység, a kötődés és a távolítás ambivalenciája, valamint a testi fenyítéssel kapcsolatos kétértelmű megfogalmazások részei voltak a kor mentalitásának, gyermek-attitűdjének. Ugyanakkor azt is igazolják a források, hogy a nevelési útmutatókban, kézikönyvekben megfogalmazott elvek és tanácsok nem közvetlenül befolyásolták a szülők és pedagógusok gondolkodásmódját. A gyerekek nevelésére vonatkozó előírásokat és tanácsokat – szélsőséges kivételektől eltekintve – általában saját, egyéni felfogás módjuk, már meglévő attitűdjeik, korábbi tapasztalataikból kialakult elveik szűrőjén átengedve értelmezték, rostálták: egyes téziseket elfogadtak, másokat elvetettek. Valahogy úgy lehetett ahogyan arra *Arthur Imhof* utal egy 18. századi észak-hesseni parasztember mentalitásáról, életfelfogásáról elemző könyvében: [Johannes Hooss] „a hivatalos tanokból annyit vett – ha vett egyáltalán – tudomásul, amennyire az ő *saját* mindennapjainak legyűréséhez legyűréséhez szüksége volt, az ragadt rá belőlük, ami az ő számára hasznos volt, és azt be is olvasztotta a maga világába.” (Imhof, 1992, 97.) Úgy véljük ez a megállapítás – az adott kortól függetlenül – általában érvényes a szülők nevelési attitűdjeinek formálódására. Így volt ez egykoron, de hasonló mentalitást tapasztalunk napjainkban is.

Törődés a gyermekekkel – holland és magyar hétköznapok

Mint láttuk a 14-17. században végig egyfajta ambivalencia jellemzi a gyerekekkel kapcsolatos viszonyulást: a kötődés mellett a gyerek távolítása és hétköznapi jelenség. A reneszánsz egyéniség-kultusza ráirányítja a figyelmet a gyerekekre, de nem maga a gyermek mint sajátos vonásokkal rendelkező lény válik fontossá, hanem az egyéni adottságokkal rendelkező potenciális felnőtt. A szülők már gyakran juttatják kifejezésre, hogy örömeiket lelik gyermekeikben, de ez az öröm forrása többnyire nem maga a kisgyermek, hanem a szülő játékszere. A gyermek, alighogy világra jön, máris szótatós dajkához kerül, akinél szorosan bepólyázva, teljes kiszolgáltatottságban telnek napjai – egészen az elválasztásig. A családba visszatérve idegenek veszik körül, akiknek kegyeiért harcot kell vívnia ismeretlen testvéreivel. De itt sem maradhat soká, mert pár év elteltével bentlakásos iskolába vagy kolostorba küldik hosszú évekre, esetleg másik családhoz kerül, hogy „jó modort” tanuljon. Az iskola zárt világa is ellentmondásokkal terhes. A fenyítés, verés hétköznapi jelenség – ez alól talán csak a legjobb humanisták magániskolái kivételek –, a növendékek teljes kiszolgáltatottságban élnek a tanító (vagy az általa megbízott idősebb diákok) állandó felügyelete alatt. Ezek az európai gyermekattitűd alakulásának tipikus vonásai – ahogyan azt a gyermekortörténet irodalmának klasszikusainál olvashatjuk.

Az általános fejlődési tendenciák érvényesülése mellett voltak a deMause-féle pszichogenetikai modellbe nem illeszthető kivételek, gyerekkortörténeti szempontból „atipikus”-nak nevezhető országok, ahol gyerekek élete már az újkor hajnalán meglepően „modern” keretek között zajlott. Közéjük tartozik Hollandia és – az újabb gyermekortörténeti kutatások tanúsága szerint – Magyarország. A holland hétköznapok és gyerekiség sajátosan egyedi vonásainak bemutatásához először a festészetet hívjuk segítségül.

A flamand festők ekkor már szívesen örökítik meg a családi otthonok belső tereit, szívesen mutatják be a családi élet meghitt örömeit. Jó példa erre egy 17. században élő amsterdami festő, *Isaak Koedijk* Takácsműhely című képe. Az előtérben egy édesanya eteti karon ülő kisgyerekeit, míg a háttérben a takács (feltehetően az édesapa) végzi munkáját. A kép főszereplői viszont az anya gyermekével, kikenek alakját – a szoros testi közelségen kívül – fehér színű ruhadarabjaik is egygyé forrasztják. A fehér szín alkalmazásával a festő egyrészt az anyára és gyermekeire irányítja a néző figyelmét, másrészt pedig kifejezi a szereplők lelkiületének egyszerűségét, ártatlanságát. A meleg tónusokkal festett képen minden e középpontban ülő két alak köré rendeződik. A takácsműhely berendezési tárgyai csak háttérként szolgálnak e Madonna-szerű asszonynak és a kis Jézusra emlékeztető gyermeknek a középpontba helyezésekor. (Még az előtérben ülő macska is rájuk figyel.) Az a keresetlen egyszerűség és meghitt nyugalom, amely ennek a megkapó családi jelenetnek az ábrázolásmódját jellemzi, jól kiemeli a gyermekét etető anya szeretetteljes gesztusait. Anya és gyermeke itt teljes harmóniában jelenik meg: alakjuk egységbe olvad, egyikük sem képzelhető el a másik nélkül. Egy sajátosan egyéni, emberi érzelm: az anyai szeretet fejeződik ki konkrét, kézzelfogható formában.

3. Isaak Koedijk (1617/8-1668?): Takácsműhely

Koedijk kortársa, *Jan Steen* (1626-1669) leideni festő képein gyakran látunk gyerekeket. Steen a németalföldi festőknek abba a csoportjába tartozik, akiknek tehetsége különösen a hétköznapi jelenetek megkapó ábrázolásában nyilvánult meg. (E tekintetben Rembrandt és van Hals nevével szokták együtt emlegetni.) Szívesen ábrázolja az élet visszásságait, jót mulat az emberi gyarlóságokon. Fogékonysága a humor, a komikum iránt Molière stílusára emlékeztet. Derűs életszemléletét nem veszítette el, noha az élet nem mindig volt kegyes hozzá: festői pályafutását többször fenyegette az anyagi csőd. (Időnként – apja foglalkozását követve – még sörfőzőként és kocsmárosként is szerencsét próbált.)

Steen a zsánerfestészet mestere: kimeríthetetlen anekdotázó kedv jellemzi. Különösen plasztikusan ábrázolja az emberi – egyebek között a gyermeki – arcon tükröződő érzelmeket. A „büntető tanító” című közismert képén az egyébként joviális tanító éppen körmöst készül osztani a vétkes fiúnak egy fakanálra emlékeztető tárgy segítségével. (Lám, a középkori vesszőköteg egy sajátos metamorfózisa!) Az elkövetett „bűn” feltehetően az írásbeli dolgozatban elkövetett hiba volt, erre utal a földön heverő összetépett papírlap. (A véték súlyát csak fokozza, hogy a papiros igen drága dolog volt akkoriban.) A tanár teszi a dolgát, de – legalábbis a kép szemlélőjének ez az érzése – nem túl nagy meggyőződéssel, mintegy szimbolikus gesztust gyakorolva. A fiú is mintegy megszokásból töröl meg egy könnycseppet a szeme sarkában. Az egész büntetési aktus inkább stilizáltnak tűnik, mintsem valóságosnak, szó sincs itt a más képeken olyannyira drasztikusan jelen lévő erőszaknak. (Lásd például a 3. fejezet 19. képét, amely egy középkori latin iskolában az előre megszervezett botozást ábrázolja.) Az inkább kedélyes, mint szívbe markoló jelenetet Steen képén a jelen lévő iskolás gyerekek is közönyösen vagy éppen gunyorosan szemlélik. A középen álló leány arckifejezése is inkább kárörvendő, mint együttérző. (A kislány modellje – akinek alakja Steen több képén feltűnik – a festő egyik leánya volt.)

4. Jan Steen: A büntető tanító (1663-1665)

5. Jan Steen: A büntető tanító (részlet)

A testi fenytéssel és a tanítás színvonalával kapcsolatosan érdekes vita bontakozott ki Hollandiában az „Arany Évszázad” (17. sz.) hajnalán. B. Rang kutatásai igazolják, hogy a korabeli szülők inkább a rosszul képzett, de „szelidebb” tanítókhöz adták gyerekeiket, mint azokhoz, akik magasabb színvonalon oktattak, de a neveltlenséget veréssel torolták meg (Rang, 1990). Már akkor (a 17. század elején!) megfogalmazódott a követelmény: a tanítónak jól képzettnek, ugyanakkor szelid lelkűnek kell lennie. Ismernie kell a tanítványok egyéniségét és a magát tanári mesterséget, hogy a tanítandó ismereteket sikeresen át tudja adni nekik. A tanítók sem maradtak adósak a diskurzusban: ők a túlságosan engedékeny szülőket kritizálták. Az iskola mindenképpen szükséges – mondták –, hiszen egy változó, átalakulóban lévő társadalomban szükség van az írás-olvasás-számolás képességeire. Ezeket pedig a jól képzett iskolamesterek hatékonyabban tudják megtanítani, mint a zugiskolák képzetlen, de „kedveskedő”, „lágylelkű” tanítói.

Gyermekkortörténeti szempontból tanulságos Steen egy másik képe is, amelyen a festő egy holland polgári család hétköznapijait ábrázolja. A kép címe egy korabeli közmondásra utal: „Ahogyan az öregek énekelnek, úgy fújják a fiatalok”. Három generáció mulatja itt együtt az időt: a közepen csendesen szunyókáló kisgyerek anyja karjaiban, a meghitt jelenetet jóindulatú mosollyal figyelő nagyapa külsejű idős férfi, az idős asszony, aki a régi dal kottáját silabizálja, egy fiatalasszony és a neki bort töltő szolga fiú, egy fiatalabb férfi – ő a festő maga – aki nevetve (esetleg énekelve?) tanítja fiát pipázni, a dudán játszó fiú és a kép jobb szélén egy magában énekelgető kislány. A festő nemcsak saját magát vonja be szereplőként a képen ábrázolt cselekménybe, hanem megörökíti kisebbik fia – Cornelis alakját (ő a pipázó fiú), a dudás nem más, mint idősebbik fia – Thadeus, a képből a szemlélőre kitekintő kislány eredetije pedig Éva, a festő legkisebb lánya. (Őt már az iskolai jelenetben is láttuk.)

Maga a téma nem előzmények nélkül való a festészetben – fennmaradt többek között *Hieronymus Bosch*, az idősebb *Peter Bruegel* és *Jacob Jordaens* hasonló című képe. Steen humoros-kedélyes családi jelenete egy olyan örök kérdést vet fel a festészet eszközeivel, amely abban a korban éppúgy foglalkoztatta az embereket, mint napjainkban: Vajon az ember jellemét az öröklés határozza meg, vagy pedig a nevelés és a környezet? A 16-17. század moralista szerzői és pedagógiai írói egyre többször figyelmeztetik a szülőket alapvető kötelességükre: saját életmódjukkal követésre méltó példát kell nyújtaniuk gyermekeiknek, hiszen azok utánozzák a felnőttek viselkedését. Steen a példaadás és utánpótlás mozzanatát ragadja itt meg – meglehetősen fonák módon. Az apa ugyanis – aki nem más, min ő maga – kibújik a tradíciók által diktált megállapodott és szigorú atya szerepéből. Helyette játszópajtása lesz gyermekének, akit a felnőtté válás felé vezető út egy sajátos rítusaként – játékosan ugyan de mégiscsak – pipázni tanít. Amíg az apa távolítja magától hagyományosan autoriter szerepét, a nagyapa átvenni látszik azt: legalábbis erre utal fején a fiatal apák szokásos viselete, a díszes sapka (kraamherenmuts). A festő gunyoros szkepticizmussal foglal állást az öröklés versus nevelés-vitában: a családban látott fonák példák (mulatozás,

ital, dohányzás stb.) ellenére a gyerekekből – feltehetően – mégis ép és egészséges felnőtt lesz.

6. Jan Steen: Ahogyan az öregek énekelnek... (1663-1665)

De az lett-e belőlük valójában? Korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy a holland történelem egyetlen korszakában sem volt annyira elterjedt az iszákosság a fiatalok körében, mint a 17. században. A fiúk, ha az iskola vagy a műhely bezárta kapuit, idejüket kocsmában töltötték, majd bandákba verődve az utcára tódultak, ahol fékezhetetlen randalírozásuk sok gondot okozott a békés járókelőknek és a hatóságoknak (Zumthor, 1985, 116-117.). Szélsőséges esetben az apák engedetlen fiaikat börtönbe zárták, vagy távoli földrészek felé induló hajókra szerződették matrónak.

* * *

Az aranykorát élő 17. századi Hollandia tehát a gyerekek számára is „aranykor” volt: megkülönböztetett figyelemben és többnyire szeretetteljes gondoskodásban volt részük. A hétköznapi életet kutató történészek közül *Simon Schama* egy különös forrást mutat be ezzel kapcsolatban (Schama, 1987). *Johan de Brune* holland író (1588-1658) 1624-ben jelentette „*Emblemata*” című könyvét, amely különböző művészek 52 metszetét tartalmazza (Brune, 1624). A korabeli zsánerfestészet stílusát magukon hordozó képek a korabeli holland hétköznapiak ellesett pillanatait örökítették meg. Így az egyikben egy hálósapkás apa látható, aki éjszaka karján gyermekével sétálva altatódal dúdol, miközben a gyerek anyja nyugodtan alszik ágyában (Péter, 1999). A történész ebből a képből azt a következtetést vonja le, hogy a 17. századi Hollandiában jelent meg az új apa-szerep, a családapa szerepe. A patriarchális családfőt felváltó „páter familiás” már átveszi a hagyományos anya-szerep bizonyos elemeit, részt vállal gyerekei gondozásában, nevelésében. Schama szerint a családapa megjelenése a 17. századi Hollandiában kivételes jelenségnek mondható, mivel máshol ekkor még a tradicionális patriarchális apa-szerep dominál.

A holland példa azonban korántsem egyedi. *Péter Katalin* számol be egy olyan forrásról, amelynek tanúsága szerint ugyanebben az időben a magyar családok életében is jelen van már a „páter familiás” (Péter, 1999, 141-142.). Egy csodával határos módon fennmaradt kútfő egy jobbágy, Dremel Mihály esetét említi, aki 1671 tavaszán éjszaka ringatta bölcsőjében fekvő gyermekét. Tekintettel arra, hogy a kora újkori magyar források csak a legritkább esetekben szólnak parasztgyerekekről, joggal vonhatjuk le a következtetést, hogy nem Dremel Mihály volt az egyetlen jobbágy származású apa, aki akkoriban gyermekét ringatta: „Statisztikai képtelenséget tételoznánk fel, ha azt gondolnánk, hogy valami egy országban száz év alatt egyszer történt meg, és éppen az az egy adat maradt ránk.” (Péter, 1999, 142.)

A holland és a magyar példa egybecsengése több dolgot bizonyít. Egyrészt azt, hogy a gyerekek iránti szeretet – jelen esetben az apai szeretet – és kötődés kifejezése egyáltalán nem függ egy adott társadalom anyagi fejlettségének szintjétől. A gyerekek iránti ragaszkodás, a gyerekeket „segítő attitűd”

nem kötődik anyagiakhoz. (A holland aranykor jólétével szemben a korabeli magyar gazdasági viszonyok siralmasak voltak.) Másrészt azt is bizonyítja e két egybehangzó eset, hogy a gyerekek iránti szülői attitűd fejlődése nem kezelhető térben és időben egységes folyamatként. Egymástól viszonylag távol élő népek gyerek-attitűdje egy adott korszakban meglepő azonosságokat mutathat, míg a szomszédos kultúrákban jelentős eltérések figyelhetők meg.

Tanulságos ebből a szempontból *Arthur E. Imhof* elemzése a 16-18. századi közép-európai gyermekhalálozás jelenségéről. A német történész nem hajlik arra, hogy – a pszichohistorikus deMausehoz hasonlóan – gyermekellenes motívumokkal és szándékokkal ruházza fel eleinket. Nem ért egyet *Edward Shorter* teóriájával sem, aki – mint arra már a korábbiakban utaltunk – a „leplezett gyermekgyilkosság” széles körben alkalmazott praxisát egészen a 19. század végéig kimutathatónak véli (Shorter, 1986). A gyermekhalál évszázadokon át tapasztalható gyakori előfordulását *Imhof* sem tagadja, de ezt nem annyira a szándékos gyermekgyilkosságra vezeti vissza, inkább a szülők gondatlanságából bekövetkező véletlennek tulajdonítja. A „járvány, éhínség és háborúk” triász által sújtott közép- és kora újkori Közép-Európában (a mai Németország Ausztria és Svájc területe) elődeinknek teljesen más volt a gyermekekkel és a gyerekkal kapcsolatos attitűdje, mint ma. Egészen más világban, más világszemlélet szerint éltek. A halál számukra egyfajta hágó a túlvilág felé vezető úton, egy sajátos „cezúra” volt az evilági földi és az azon túli örök élet között, mely utóbbit az előbbi szerves folytatásának tekintették. Számukra sokkal fontosabb volt a túlvilági élet, mint a földi, amellyel szemben egyfajta „közömbösséggel” viseltettek. *Imhof* szerint a korabeli vallásos emberek ezért nem tekintették végzetes sorscsapásnak gyermekeik korai halálát. Sőt: „... minél hamarabb haltak meg a gyermekek, még ártatlanul, annál bizonyosabbak lehettek abban, hogy nyomban az örök üdvösség lesz osztályrészük”. (*Imhof*, 1992, 121.)

Noha *Arthur Imhof* – egyébként vitatható – értelmezése szerint Közép-Európában a szülők ilyesféle vágyakat táplálhattak magukban gyermekeik korai haláláról, Magyarország sehogyan sem illik a képbe. *Péter Katalin* kutatásai is ezt az eltérést bizonyítják. Források szólnak arról, hogy a szülők elszántan gyógyították beteg gyermekeiket, s nem aggódtak azért, hogy ezzel esetleg késleltetik az isteni akarat beteljesedését. (*Péter*, 1999, 147.) A jobbágyok éppúgy mindent megtettek – a maguk módján – gyerekeik életben tartásáért, mint a tehetős és művelt főurak. Ha viszont a kicsi ennek ellenére meghalt, a szülők már beletörődtek megváltoztathatatlanba, Isten akaratának érvényesülését látva benne.

Azt gondolhatnánk, hogy a vallás dolgaiban való tájékozatlanság okozhatta a szülők makacs ellenállását a gyerekkal szemben. Ezt cáfolják azok a források, amelyek a teológiai kérdésekben kitűnően tájékozott szülők cselekedeteiről szólnak. Erről szól például a Batthyányi Ádám és Eszterházy Miklós esete. A két család egy kisgyermek halála miatt szólalkozott össze 1627-ben. Batthyányiék Eszterházyt és feleségét vádolták egy kislány halála miatt. Erről Eszterházy Miklós levélben számol be feleségének. A katolikus főúr azonban nem mentegette magukat azzal, hogy Isten akaratát teljesítették. Ehelyett arra figyelmeztette feleségét, hogy a velük élő másik kislányra jobban vigyázzon: „Az gyermekecskére idején gondot köll viselni” – írta. (Idézi: *Péter*, 1999, 147.) Szó sincs itt tehát semmiféle olyan vágyról, amely a még élő kisgyermek halálára irányult volna – ahogyan ez *Imhof* gondolatmentéből következne.

A kora újkori magyar arisztokrata családok életével, gyermeknevelési szokásaival foglalkozó történészek forráselemzése és következtetése szerint ezek a szülők örömmel és szeretettel várták az újszülöttek érkezését. Erre utalnak a magzat kedveskedő-becéző elnevezései: például Nyáry Krisztináé, aki tizenhét évesen egy kilenck hónapos kislánnyal és egy négy hónapos terhességgel maradt özvegyen. Ő később így emlékezik: „én pedig maradtam négy hónapi nehézkémmel és kilenck hónap lánkámmal...” (*Péter*, 1996).

A fennmaradt levelek tanúsága szerint a feleségük várandósága alatt távol levő férjek élénken érdeklődtek a terhesség lefolyása iránt. Táplálkozási tanácsokat adtak, ha kellett orvost, bábát szereztek. A szülések lefolyásáról viszonylag kevés adat maradt fenn, az azonban valószínűnek látszik, hogy a asszonyok gyakran szörnyű gyötrelmeket éltek át, sőt gyakori volt az anya halálával végződő szülés is. A kockázattal az érintettek tisztában voltak, mégsem rettentette vissza őket. Gyakori volt a terhesség, előfordult, hogy egy éven belül kétszer is szült a fiatal édesanya.

A források nem utalnak arra, hogy a szülők különbséget tettek volna a fiúk és a lányok között, bár vannak arra utaló adatok, hogy szívük legmélyén fiút vártak. (*Péter*, 1996) Érzelmileg mindenestre általában egyformán kötődtek mindkét nemű gyermekeikhez, sőt előfordult hogy kedvenceik között lányok szerepeltek. (Thurzó György kedvence például az 1500-as évek legvégén Borbála nevű lánykája volt, akit

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Babuskának, Borbálkának, Borissenkának becézett.)

A magyar gyakorlat eltért a korabeli általános európai szokásoktól a dajkához adás tekintetében is. Noha nálunk is élt a szoptatósdajkák (és szárazdajkák) alkalmazásának gyakorlata, de a magyar főurak nem adták dajkához gyermekeiket, hanem a dajkát költöztették saját udvarukba. Ez lehetővé tette a szülők és a csecsemő közötti érzelmi kapcsolat, a kötődés fennmaradását. Nálunk így nem fordult elő az, amiről a reneszánsz korabeli Itália hétköznapi életének kutatói írnak, vagyis, hogy a dajka távoli házából elválasztás után szüleihez hazatérő kisgyermek számára teljesen idegen környezetbe csöppent, ahol idősebb testvéreivel meg kellett küzdenie szülei figyelméért, szeretetéért. (Ross, 1998, 150.)

A jámi tanulói gyermekre leselkedő veszélyektől igyekeztek őket megóvni. Így fordulhatott elő, hogy a csetlő-botló kis Erdődy Máriának nagyanja egyszerűen „vankoskát” kötött a homlokára. A védekezésnek ez a módszere nem volt ismeretlen más országokban sem. Több 17-18. századi kép ábrázol olyan kisgyermeket, akiknek a fejét pántszerű, vastagon bélelt fejfedő védi (a ruhadarab elnevezése német nyelvterületen erre a sajátos funkcióra utal: „Fallhut”). Szerepel ez a gyermek fejét óvó eszköz egy 1774-ből származó rézkarcon, amely a lengyel származású német grafikus, Daniel Chodowiecki sorozatából való. (A gyűjtemény Johann Bernhardt Basedow Elementarwerk, azaz: Elemi ismeretek tára című könyvéhez készült. Azt egészítette ki oktatásban használatos szemléltető anyagként.)

7. Chodowiecki: A főbb élelmiszerek (I. tábla)

A Chodowiecki-rajz kinagyított részletén jól látható a német nyelvben „Fallhut”-ként ismert fejfedő:

8. Chodowiecki: A főbb élelmiszerek (I. tábla)
(részlet)

A holland és magyar esettanulmányok is azt igazolják, hogy a gyermekek iránti attitűd történelmi fejlődését rendszerbe foglaló koncepciók (elsősorban Aričs és deMause modelljei) korántsem tekinthetők vitán felül álló kikezdhetsen dogmának. A fenti példák is igazolják, hogy voltak a pszichogenikus fejlődésmodellhez nem igazodó „atipikus” jelenségek. A gyermekek iránti gyöngéd szeretet megnyilvánulásairól tanúskodó források tanúsága szerint bizonyos kultúrákban a fejlődési folyamat egyes szakaszai az európai és észak-amerikai „ideáltipikus”, átlagos ütemnél gyorsabban követték egymást.

* * *